

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ ІНФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ БЕЗПЕКОВОГО СУПРОВОДУ РЕАЛІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ

Проаналізовано та розкрито зміст моніторингових досліджень, сформульовано цілі, функції та визначено вимоги, що висувуються до системи моніторингу забезпечення безпекового супроводу реалізації національних інтересів.

Ключові слова: національні інтереси, інформаційний процес, безпековий супровід, система інформаційного моніторингу, інформаційно-моніторинговий простір, система забезпечення національної безпеки.

Постановка проблеми. Стаття присвячена проблемі підвищення ефективності функціонування системи забезпечення національної безпеки України в умовах дії різного роду загроз. Актуальність проблеми обумовлена не розробленістю науково-методологічного апарату та механізмів підвищення ефективності моніторингу загроз реалізації національних інтересів (НІ) в державі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У [1-4] концептуально викладено методологічні основи системних досліджень проблем національної безпеки України. Отримано результати, що дозволяють розробити наукове підґрунтя для просування та захисту національних інтересів України в сучасній геополітичній обстановці. Визначено особливості функціонування системи забезпечення національної (воєнної) безпеки України в умовах позаблоковості, запропоновані концептуальні підходи до розробки механізму безпекового супроводу реалізації НІ.

У [5] розроблені теоретико-методологічні основи, теоретичні засади організації, інформаційно-аналітичного забезпечення та оцінки ефективності стратегічного планування у сфері державного управління забезпеченням національної безпеки. Визначено, що вкрай актуальним, на сьогоднішній день, є створення ефективної системи моніторингу загроз та захисту власних національних інтересів.

У [4] розглянуті структура та підхід до наповнення Паспорта геостратегічного потенціалу держави, запропонована процедура моніторингу небезпек та загроз воєнній безпеці держави та зазначено, що підвищувати ефективність моніторингу небезпек і загроз у системі забезпечення національної безпеки (СЗНБ) держави можна лише за наявності механізму його здійснення.

Невирішена раніше проблема. У наведених публікаціях та інших наукових працях, з якими змогли ознайомитися автори, підіймається питання удосконалення СЗНБ за рахунок підвищення ефективності системи моніторингу загроз в державі. Проте, науковцями сфери національної безпеки, на теперішній час, не розроблений науково-методологічний апарат та відповідні механізми підвищення ефективності системи моніторингу загроз реалізації НІ. За умови відсутності в завершеному вигляді в Україні відповідних наукових напрацювань, стосовно системи моніторингу, залишаються актуальними питання визначення індикаторів, інтегральних показників та комплексних критеріїв оцінювання ефективності системи моніторингу.

Метою даної статті є аналіз та розкриття змісту системи моніторингу, формулювання цілей, функцій та визначення вимог до системи моніторингу забезпечення безпекового супроводу реалізації національних інтересів.

Викладення основного матеріалу. Для сучасних міжнародних військово-політичних відносин характерно збільшення впливу інформаційних факторів. З використанням сучасних інформаційних технологій вплив відбувається не шляхом прямого військового втручання, а вмілого маніпулювання свідомістю суспільства, використання національних та релігійних протиріч у середині держав. В зв'язку з кардинальними змінами у світі, пріоритет інформаційної складової СЗНБ постійно зростає, що спонукає дослідників України приділяти все більше уваги розробці та вдосконаленню механізмів спостереження та

супроводу інформаційних процесів з забезпечення підтримки безпекового супроводу реалізації НІ, як одного із режимів роботи СЗНБ України, визначеного в [3-4]. В зв'язку з цим, пропонується провести аналіз та розкрити зміст «моніторингових» інформаційних процесів, сформулювати цілі, функції та визначити вимоги, що висувуються до системи моніторингу реалізації НІ [14].

Поглиблена переробка інформації і всебічне використання інформаційних ресурсів підвищують стійкість, пристосованість до зміни зовнішніх умов, живучість і надійність суспільних систем, до яких належить СЗНБ. Моніторинг як уніфікований метод дослідження й вивчення різних об'єктів, з точки зору практичного застосування в СЗНБ, призначений для пошуку таких інформаційних ознак об'єктів, що підлягають дослідженню властивостей, які б відображали істотні сторони їх змісту, вилучення з них суттєвої інформації, яка після обробки та аналізу слугуватиме базою для сценарного моделювання, прогнозування, планування та впровадження подальшої управлінської діяльності з забезпечення безпекового супроводу реалізації НІ.

Таким чином, за своїми дослідницькими і практичними можливостями моніторинг є універсальним механізмом впливу і корегування діяльності суб'єктів СЗНБ та визначається науковцями цієї сфери як комплексна, цілісна система – підсистема СЗНБ, тобто як самостійний науковий процес зі своєю системою, предметом, об'єктом, суб'єктом досліджень, комплексом моніторингових показників, інструментарієм та інструментами моніторингової діяльності.

Предметом моніторингу реалізації НІ, з точки зору авторів, слід вважати стан і конкретні зміни СЗНБ у певні періоди часу – це означає, що важливим є не лише аналіз окремих кількісних і якісних показників виміру станів через певні проміжки часу, але й сама динаміка, яка виявляється при підсумковому порівнянні змін, що відбуваються, так як СЗНБ постійно змінюється, розвивається та зазнає зовнішніх та внутрішніх негативних впливів – небезпек та загроз стосовно реалізації НІ. Таким чином, *основна ціль СМ реалізації НІ* полягає в отриманні інформації, виявленні її достатності та усуненні невизначеностей стосовно стану та динаміки змін у часі самої СЗНБ, загроз реалізації НІ, їх якісних та кількісних показників, попередженні про небезпеки та загрози до того, як ситуація стане незворотною для забезпечення своєчасного та адекватного реагування СЗНБ.

Слід зауважити, що загрози, їх виникнення, розвиток, заходи щодо нейтралізації загроз - об'єкти моніторингу з найвищим пріоритетом. З урахуванням того, що загрози – це фактично можливі негативні наслідки людської або природної діяльності, то важливими при цьому об'єктами для моніторингу є джерела, або причини виникнення загроз та умови, що сприяють їх розвитку, а перелік характеристик загроз та нейтралізаційних заходів повинен становити при цьому таку сукупність даних, яка змогла б забезпечити найповніше про них уявлення. Як зауважують дослідники СЗНБ [4], інформація щодо класифікації загроз є ключовою як для методичної, так і для організаційної складової процесу моніторингу, але фахівцями, на жаль, суть їх характеристик сприймається не однаково, що спричиняє ряд непорозумінь та перешкоджає плідній співпраці з розробки методологічного та програмно-інструментального забезпечення, наприклад: при дослідженні питань формування обрисів автоматизованої системи підтримки прийняття рішень (АСППР), формуванні інформаційного масиву сховища даних АСППР та алгоритмів експертно-аналітичної підтримки обґрунтування стратегічних завдань суб'єктам СЗНБ щодо раннього виявлення, усунення або нейтралізації загроз національним інтересам, про що мова буде йти в інших публікаціях.

Головним суб'єктом – носієм моніторингових функцій та одночасно і замовником моніторингу небезпек і загроз у СЗНБ України виступає Рада національної безпеки і оборони України (РНБОУ), відповідно до статті 107 Конституції України. РНБОУ є координаційним органом з питань національної безпеки і оборони при Президентові України. Закон України «Про Раду національної безпеки і оборони України» визначає компетенцію РНБОУ та її

функції, які їй надають їй право координації й контролю за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони.

До суб'єктів іншого ієрархічного рівня моніторингу небезпек і загроз СЗНБ України відносять: МО України, СБ України, СЗР України, МЗС України, державні наукові та навчальні заклади, недержавні інституції. Зазначені суб'єкти моніторингу становлять основу структури СЗНБ, а саме виступають її суб'єктами з інформаційно-аналітичними функціями щодо системного аналізу загроз та з організаційно-управлінськими функціями, а саме, винесення рішень, програмування, планування й впровадження. Крім зазначених суб'єктів, до їх складу слід віднести Генеральний штаб Збройних сил України, до функції якого (разом із Міністерством оборони України) згідно з Положенням Про Генеральний Штаб ЗС України входить проведення розвідувальної й інформаційно-аналітичної діяльності в інтересах національної безпеки та оборони держави, участь в аналізі воєнно-політичної обстановки та визначенні рівня воєнної загрози для держави. Те ж саме можна сказати й про Службу безпеки України, яка одночасно виступає суб'єктом з інформаційно-аналітичними функціями і суб'єктом з виконавчими «силовими» функціями.

Аналіз офіційних документів, спеціальних публікацій показує, що для забезпечення процесів управління в сфері національної безпеки, питанню моніторингу загроз практично не приділяється уваги [5], хоча в Стратегії національної безпеки України серед комплексу стратегічних завдань, що стоять перед СЗНБ, визначаються, стосовно моніторингу, наступні стратегічні завдання:

- створення ефективних механізмів моніторингу з метою вчасного коригування пріоритетів політики безпеки;
- посилення прогностичної функції системи управління національною безпекою;
- підвищення ефективності моніторингу у сфері забезпечення національної безпеки із метою своєчасного виявлення наявних і нових типів внутрішніх і зовнішніх загроз, розроблення ефективних заходів щодо їх запобігання та нейтралізації;
- розроблення та впровадження загальнодержавної системи визначення й моніторингу граничних значень показників (індикаторів), що характеризують рівень захищеності національних інтересів у різних сферах тощо.

З системної точки зору, всі елементи СМ структурно і функціонально пов'язані між собою і утворюють єдиний інформаційно-моніторинговий простір. Вилучення із СМ будь-якого компоненту може призвести до знецінення моніторингового заходу, або руйнації всієї системи. На думку авторів, СМ реалізації НІ слід ототожнити з інформаційним рівнем структурного та функціонального представлення СЗНБ та виділити наступний узагальнений перелік завдань, що стоять перед СМ на шляху досягнення визначеної раніше генеральної мети:

- здобуття інформації щодо переліку небезпек і загроз;
- виявлення якісних та кількісних характеристик (ознак, властивостей) небезпек і загроз;
- систематизацію ознак, за якими можна класифікувати небезпеки і загрози;
- розроблення сукупності первинних і вторинних показників, індикаторів, що дають змогу отримувати не тільки якісні, але й кількісні оцінки характеристик небезпек і загроз;
- розробка найбільш повного опису кожної загрози за її якісними та кількісними характеристиками;
- визначення пріоритетності загроз, здійснення їх ранжування й оцінювання впливу на національну безпеку через показник рівня національної безпеки;
- аналіз кількісних значень характеристик загроз для визначення тенденцій їх змін і подальшого прогнозування їх розвитку;
- доведення результатів аналізу до замовників моніторингу.

З урахуванням стратегічних «моніторингових» завдань, можна виділити наступний перелік функцій, яким повинна задовольняти СМ:

1. Інформаційна функція. Передбачає постійне отримання інформації необхідної для аналізу і прогнозу станів та динаміки змін загроз, нейтралізаційних заходів, суб'єктів СЗНБ та в цілому СЗНБ. У відповідності з цією функцією, СМ повинна створювати, відслідковувати особливості протікання, з'ясувати результати та динаміку розвитку інформаційних об'єктів, процесів, прямих, корегуючих, компенсуючих та зворотних зв'язків, на основі яких повинен здійснюватись аналіз і прогноз загроз, нейтралізаційних заходів та оцінка ефективності підсистем та СЗНБ для забезпечення безпекового супроводу реалізації НІ;

2. Пошуково-дослідницька функція. Передбачає участь у моніторингу різних суб'єктів інформаційного процесу для вдосконалення аналітичної творчості, а саме сприяння підвищенню професійного рівня та ефективності управлінської аналітичної діяльності;

3. Формуюча функція. Передбачає впровадження моніторингу в практику роботи, для більш ефективного формування управлінських рішень. У відповідності з цією функцією, СМ повинна забезпечити підбір методів, засобів та прийомів індивідуального впливу на об'єкти сфери національної безпеки, завдяки чому проблемні аспекти у формуванні політики безпекового супроводу реалізації НІ постійно перебуватимуть у зоні уваги СЗНБ;

4. Корегуюча функція. Передбачає виявлення і фіксацію не прогнозованих, не сподіваних результатів реалізації НІ. У відповідності з цією функцією, СМ повинна спрямовувати свої дії на особливості поточних інформаційних процесів, усуваючи негативні моменти у функціонуванні СЗНБ;

5. Інтеграційна функція. Передбачає організацію і проведення моніторингових досліджень на основі системного підходу. У відповідності з цією функцією, СМ повинна забезпечувати комплексні дослідження процесів, що відбуваються в СЗНБ, постійно вести спостереження за станом та динамікою розвитку інформаційних процесів з метою оптимального вибору цілей, завдань, методів і засобів безпекового супроводу реалізації НІ;

6. Прогностична функція. Передбачається не лише фіксація поточного стану і розвитку загроз, нейтралізаційних заходів, суб'єктів СЗНБ, але й сприяння прогнозуванню подальших тенденцій їх розвитку та внесення відповідних корегувань для створення передумов щодо удосконалення методів та засобів безпекового супроводу реалізації НІ;

7. Діагностична функція. Передбачає сканування стану СЗНБ і змін, що відбуваються в ній;

8. Порівняльна функція. Передбачає створення умов для порівняння як у часі, так і в просторі з ідентичними СЗНБ або їх складовими інших країн;

9. Експертна функція. Передбачає здійснення у рамках інформаційного моніторингу експертизи стану, концепцій, форм, методів розвитку СЗНБ її підсистем і компонентів;

10. Прагматична функція. Передбачає використання моніторингової інформації при ухваленні максимально обґрунтованих та адекватних вимогам ситуації управлінських рішень.

Аналіз завдань та функцій СМ показує, що усі вони, без виключень, підпорядковуються загальній меті СЗНБ – підвищення ефективності забезпечення безпекового супроводу реалізації НІ та спрямовані на забезпечення досконалого управління інформаційними процесами в СЗНБ. В завершеному вигляді механізму оцінки ефективності моніторингу небезпек і загроз в Україні, як зазначається в [4], не розроблено, під моніторингом, як правило, розуміють планове збирання даних з конкретної проблеми, обробку, аналіз і доведення результатів аналізу й рекомендацій до всіх зацікавлених осіб. За підсумками зібраних даних описується реальний стан справ в обраній для моніторингу сфері, визначаються причини порушень, надаються рекомендації щодо поліпшення ситуації в цій галузі. Зрозуміло, що ефективність моніторингу як спланованого процесу людської діяльності, переважно залежить від методологічного забезпечення, спрямованого на вирішення однієї з головних проблем розвитку складних систем - зменшення невизначеності майбутнього для цих систем. Основними причинами, що обумовлюють невизначеність, є стохастичність та нелінійність більшості процесів у цій сфері, відсутність достовірної інформації та знань

щодо їх взаємозв'язку, принципова неможливість врахування всіх чинників, які можуть виникнути або динамічно змінити свої характеристики і суттєво вплинути на розвиток СЗНБ, особливо в середньо - та довгостроковій перспективі. На думку дослідників, для керованого зменшення невизначеностей, стохастичності та не лінійності процесів у сфері національної безпеки, СЗНБ України необхідно озброїти постійним в часі механізмом ведення моніторингу з накопичення достовірної інформації та знань, накопичення чинників, які можуть виникати та динамічно змінювати свої характеристики. Наприклад: чинний Закон України «Про організацію оборонного планування» встановлює термін тривалого оборонного планування — 12 років, згідно з цим Законом програма моніторингу небезпек і загроз теж повинна розроблятися на 12 років, але розвиток політичної, соціально-економічної ситуації в країні, світова фінансово-економічна криза у світі не дають підстав для проведення об'єктивного прогнозування на 12 років розвитку воєнно-політичної ситуації та визначення рівня воєнної загрози. Розроблені останнім часом проекти законодавчих актів щодо організації прогнозування й планування в державі передбачають значно менші терміни, а саме довгостроковим передбачається вважати термін шість і більше років, для якого теж достатньо складно визначитися з умовами достатності та необхідності.

Базовим компонентом моніторингу є інформація. Інформація є абстрактним поняттям, умовним «матеріалом» системи моніторингу, тому що саме інформація досліджується, вивчається, розповсюджується під час моніторингу. Наукове визначення інформації дається досить просто, якщо припустити, що інформація – це динамічний об'єкт, не існуючий в природі сам по собі, а який утворюється лише в результаті взаємодії даних та методів, то він існує стільки, скільки триває ця взаємодія, а весь інший час він перебуває у вигляді даних. Серед основних операцій роботи з даними, як правило, виділяють:

- збір даних – накопичення даних з метою забезпечення їх повноти для прийняття рішень;
- формалізація даних – зведення даних, одержаних з різних джерел, до однакової форми;
- фільтрація даних – відкидання «зайвих» даних, які не потрібні для прийняття рішення;
- сортування даних – впорядкування даних за певною ознакою;
- групування даних – об'єднання даних за певною ознакою з метою їх більш зручного використання;
- архівація даних – організація збереження даних в зручній та легкодоступній формі, як правило, в більш економному форматі;
- захист даних – комплекс заходів, направлених на запобігання втрати, модифікації або відтворення даних;
- транспортування даних – прийом та передача даних між віддаленими учасниками інформаційного процесу;
- перетворення даних – перевід даних з однієї форми або однієї структури до іншої.

Отже, інформація – це продукт взаємодії даних та методів, який розглядається в контексті цієї взаємодії. Як правило, до *основних інформаційних процесів* дослідники відносять:

1. збирання первинної інформації;
2. пошук потрібної інформації серед наявної;
3. опрацювання інформації для отримання потрібних результатів;
4. подання інформації у вигляді, зручному для застосування;
5. зберігання інформації в часі й передавання у просторі;
6. використання в повсякденній діяльності;
7. захист від пошкоджень і зловмисних дій.

Як зауважується в [1-6], головним організаційним завданням моніторингу небезпек і загроз слід вважати впорядкування процесу проходження відповідної інформації між

суб'єктами моніторингу за умови виконання вимог щодо повноти, об'єктивності, надійності, достовірності, доступності, актуальності, вчасності, оперативності доведення інформації.

Зважаючи на вищезазначене, авторами, визначається наступний перелік вимог, що можуть висуватись до СМ безпекового супроводу реалізації НІ:

1. **Повнота** моніторингових досліджень (МД). СМ повинна забезпечувати всебічне спостереження за інформаційними об'єктами СЗНБ, постійно спрямовуючи свої дії на зменшення невизначеностей в інформаційному просторі сфери національної безпеки;

2. **Об'єктивність** МД. СМ повинна сприяти максимальному уникненню суб'єктивних оцінок, враховувати всі позитивні та негативні результати спостережень, не викривляти реального положення справ, створювати рівні умови для всіх учасників «моніторингового» інформаційного процесу;

3. **Валідність** МД. СМ повинна забезпечувати повну та всебічну відповідність запропонованих «моніторингових» завдань змісту матеріалу, що досліджується, реальність МД, відсутність помилок через неточність вибраної методики збору та обробки даних, чіткість критеріїв оцінювання;

4. **Надійність** МД. СМ повинна забезпечувати сталість результатів – якісних та кількісних характеристик які можливо отримати при повторному контролі та за допомогою яких встановлюється: обґрунтованість (валідність) МД, процедур аналізу та збору інформації, їх відповідність теоретичним та методичним вимогам, стійкість МД, тобто його відтворення та подібність результатів виміру за різних вимог;

5. **Достовірність** МД. СМ повинна забезпечувати якість досліджень, відповідність зроблених висновків справжньому стану інформаційних об'єктів СЗНБ;

6. **Доступність** МД. СМ повинна сприяти доступності суб'єктів до джерел або причин виникнення загроз та умов, що сприяють їх розвитку, до відповідної аналітичної інформації - баз даних, документів і т.і.;

7. **Систематичність** МД. СМ повинна забезпечувати проведення моніторингових досліджень у певній послідовності та на основі відповідного науково-методологічного апарату;

8. **Актуальність** МД. СМ повинна забезпечувати здатність МД відповідати вимогам поточного або певного часового періоду, сприяти відтворенню поточної ситуації відносно динаміки змін в інформаційному просторі СЗНБ;

9. **Оперативність** МД. СМ повинна забезпечувати оперативне виявлення загроз, дестабілізуючих чинників, що впливають на інформаційні об'єкти СЗНБ, тобто СМ повинна сприяти тому, що б «моніторингові» інформаційні процеси постійно відповідали динаміці змін в інформаційному просторі СЗНБ.

Аналіз сучасного стану державного управління СЗНБ показує [5], що не розроблено комплексних критеріїв та інтегральних показників оцінювання системи моніторингу в зв'язку з відсутністю такої системи. Питання щодо розмаїття наукових поглядів на систему моніторингу в СЗНБ та стан її вивченості доводять, що попри дослідження окремих її сторін, відсутні спеціальні розробки, присвячені науково-методичним основам комплексного інформаційного моніторингу, що свідчить про складність питання. Зрозуміло, що інформаційний моніторинг повинен бути направлений на створення синтезованих знань, спрямований на розробку методологічно виваженої теорії побудови ефективної системи й відповідної їй інфраструктури.

Висновки щодо моніторингових досліджень ефективності безпекового супроводу реалізації національних інтересів:

1. Проаналізовано та розкрито зміст моніторингових досліджень ефективності безпекового супроводу реалізації НІ;

2. Сформульовані цілі, функції та визначені вимоги, що можуть висуватися до системи моніторингу забезпечення безпекового супроводу реалізації національних інтересів.

Перспективи подальшого розвитку в даному напрямку. Для подолання вище зазначених недоліків та науково-методологічних невизначеностей, що склалися навколо

системи моніторингу загроз реалізації НІ України, авторами пропонується в наступній публікації висвітлити свій погляд стосовно концептуальної моделі системи моніторингу ефективності безпекового супроводу реалізації національних інтересів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Богданович В.Ю. Теоретические основы анализа проблем национальной безопасности государства в военной сфере / Монография. - К.: Основа. - 2006. - 296 с.
2. Богданович В.Ю. Военная безопасность Украины: методология исследования та шляхи забезпечення / Монография. - К.: „Тираж”. - 2003. - 322 с.
3. Богданович В.Ю., Романченко І.С., Свида І.Ю., Теоретичні основи забезпечення національної безпеки України в умовах позаблоковості / Монография. - Львів: Академія сухопутних військ. - 2011. - 414 с.
4. Богданович В.Ю., Свида І.Ю., Скулиш Є.Д. Теоретико-методологічні основи забезпечення національної безпеки України: Монография. : у 7 т..-Т.1. Теоретичні основи, методи й технології забезпечення національної безпеки України / В.Ю.Богданович, І.Ю.Свида, Є.Д.Скулиш; за заг. ред. Є.Д.Скулиша. -К.:Наук.-вид. відділ НА СБ України, 2012. -548с.
5. Семенченко А.І. Стратегічне планування у сфері державного управління забезпеченням національної безпеки: Монография. / А.І. Семенченко. – К., 2007.
6. Горбулін В. П., Качинський А. Б. Стратегічне планування: вирішення проблем національної безпеки: / Монография. – К. :НІСД, 2010. – 288 с.
7. Дмитриев В.А. Исследование систем управления. Цикл лекций / Москва 2005.
8. Закон України від 19 червня 2003 року № 964-IV Про основи національної безпеки України (Із змінами і доповненнями, внесеними Законами України від 15 грудня 2005 року N 3200-IV, від 1 липня 2010 року N 2411-VI, від 17 травня 2012 року N 4711-VI).
9. Закон України Про засади внутрішньої і зовнішньої політики. -м. Київ, від 1 липня 2010 року N 2411-VI
10. Указ Президента України від 12 лютого 2007 року №105. СТРАТЕГІЯ національної безпеки України «Україна у світі, що змінюється» (в редакції Указу Президента України від 8 червня 2012 року № 389/2012).
11. Богданович В.Ю. Методичний підхід до агрегування засобів інформаційно-аналітичного забезпечення протидії інформаційним загрозам / В.Ю.Богданович, А.Л.Висідалко // К.: Наук.-вид. відділ НА СБ України, 2012, №3 (10). с. 18-28.
12. Богданович В.Ю. Модифікація функцій розподіленого між окремими суб'єктами аналітичного центру СЗНБ на основі агрегування інструментальних засобів його інформаційно-аналітичного забезпечення / В.Ю.Богданович, І.Ю.Свида, А.Л.Висідалко // К.: Труды унів. НУОУ, 2012. №7, с.5-18.
13. Богданович В.Ю. Методика оцінювання порогового рівня воєнної небезпеки для держави / В.Ю.Богданович, І.Ю.Свида, М.М.Алексеев, А.Л.Висідалко // К.: Зб. наук. праць. ЦНДІ ЗС України. – К., 2012.– № 3 (61). – С. 205-214.
14. Богданович В.Ю. Аналіз можливостей системи забезпечення національної безпеки України щодо всебічної підтримки безпекового супроводу реалізації національних інтересів / В.Ю.Богданович, А.Л.Висідалко // Харків: Наука і техніка Повітряних сил ЗС України: науково-технічний журнал, №3 (12), 2013, с.5-12.
15. Месарович М., Мако Д., Такаха І. Теория иерархических многоуровневых систем/ Издательство «Мир». – Москва, 1973.
16. Клир Дж. Системология. Автоматизация решения системных задач// «Радио и связь». – Москва, 1990.
17. Бурьяк Александр Аналитическая разведка [Электронный ресурс]. - Режим доступа: bouriac.narod.ru/Analytic.htm
18. Шиян А.А. Формирование иерархических социальных структур как способ проведения избирательных кампаний. Теория и результаты апробации. Анализ одной избирательной кампании по одномандатному избирательному округу на выборах в государственную Думу России в 1999 году // Политический маркетинг. 2000. № 3. с. 9-42.
19. Статті опубліковані в ГСТК Інтернет на сайті сообщества ТИАРА <http://tiara.narod.ru> (Контопов П.Ю. Шиян А.А. Анализ террористического акта 11.09.2001; те же: Терроризм и современная концепция СМИ и др.).
20. Капто Александр Невоенные средства оборонной безопасности России / Александр Капто, Владимир Серебрянников [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://antimilitary.narod.ru/antology/serebriyanikov/sredstva.htm>
21. Почепцов Г.Г. Коммуникативные технологии двадцатого века / Г.Г.Почепцов. -М.: «Рефл-бук», -К.: «Ваклер», 1999. — 352 с.
22. Ліпкан В.А., Максименко Ю. С., Желіховський В. М., Інформаційна безпека України в умовах євроінтеграції // Навчальний посібник. — К.: КНТ, 2006. — 280 с. (Серія: Національна і міжнародна безпека).